

Mü'essesât-ı 'İlmiyyede Kütübhâneler*

Transkribe eden ve sadeleştiren Hakan Anameriç**

'Alem-i İslâm'da büyük kütübhâneler te'sîsine ikinci 'aşr-ı hicriyyede başlanmışdır. Bu devirde yazılan âşârın hemen ekserisi âhkâm-ı dînîyyeye, vukû'at-ı târîhiyyeye, eş'ar ve durub-i emsâle 'â'id olub ceylan derileri veyahud 'âdi deriler veya bu gibi şeyler üzerine yazılmışlardı. İslâmlar arasında zevk-i müfâlâ'a, cem-i' kütüb merakının ne derecelerde ileri gitmiş olduğuna, teşkîl olunan kütübhânelerin vüs'at ve zenginliğine dâ'îr bir fikir idinebilmek için müdekkîkîn-i ğarbîyyeden Etyen Kâtrûmer (Etienne Quatremèr) ile 'aşr-ı hâzır e'âzım-ı fuzalâsından Hindli "Süleyman Şiblî" hazretlerinin eserleri tedkîk idilmelidir. Fi'l-hâkiqa mütefekkirîn-i İslâmiyye meyânında kütübhâne te'sîsi fikri şoñ derece ta'ammum itmiş ve hemen her hânede binlerce kitâblardan müteşekkil bir kütübhâne bulunmak ihtiyâcât-ı zarûriye hükümüne girmiştir. Meşelâ meşâhîr-i 'ulemâdan "Ebû 'Amr bine'l-'Alâ"nın kitâbları, evinin tavânına kadar dayanacak derecede cesîm bir kütle teşkîl itdiği meşhûrdur. Daha Emevîler devrinde Halîd bin Yezîd el-Câbir ve Cafer Şadık'ın hâneleri kitâb-ı fenniyye ile mâli idi. "Fihrist" mü'ellifiniñ beyânına nazaran Câbir'in yalnız kendi te'lifâtı olan kitâbların 'adedi iki yüzü mütecâviz bulunuyordu. Bu kitâbların bir çoğu târih-i tabî'iyye, felsefiyye, tabâbet ve kimyâya 'â'id idi. Resmî ve 'umûmî kütübhânelerin zenginliği ise insana hayret virecek bir derecede idi. 'Ulum ve fûnûnuñ bugünkü terakkiyâtına, vesaîtiñ mükemmeliyetine şan'at-ı tabâ'itiñ bahş itdiği sühûletlere rağmen elyevm dünyanın eñ zengin yegâne darü'l-kütübü olan Paris Kütübhanesinde iki milyon sekiz yüz biñ kadar kitâb mevcûd olduğu halde ehl-i şalib bârbârları tarafından ihrâk edilen Trablussam Kütübhanesinde üç milyon kitâb bulunduğu ecnebî müverrihlerin taht-ı i'tirâfındadır. Kahire'de Fatımîlerin inşâ itdiği kütübhâne 18 büyük şâlon'dan 'ibâret ve iki milyon kadar kitâbı câmî' idi.

Hakim-i şehir Nasruddîn Tûsîniñ tavsiyesiyle Hulâgû tarafından "Merâğa" da te'sîs idilen kütübhânede ise dört yüz biñ cild kitâb bulunduğu muhakkaktır.

Kûrtubada¹ Hakem Kütübhanesinin muhteviyâtı da yine bu miqdâra bâliğ oluyordu. İnsan bu rakamların delâlet itdiği kitâbları, bunların nasıl bir 'azm ü himmetle te'lif idildiklerini, ne derece meşârif-i ihtiyâr ile istinsâh ve cem'

* Orijinal metin 1913 yılında M. Şemseddin tarafından Sebîlû'r-reşâd dergisinin 10. cild 240. sayısının 179-182 sayfaları arasında yayınlanmıştır.

** Arş. Gör. Hakan Anameriç Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü öğretim elemanıdır. anameric@humanity.ankara.edu.tr

¹ Kordoba [ç.n.]

olunduklarını düşündükce sâ'atlerce vakfe gîr-i hayret ve takdîr olmağdan kendini alamıyor!

Kütübhânelerin teksîriyle ve Memâlik-i İslâmiyenin her tarafına intişârı üçüncü 'aşr-ı hicrîde başlar. Fi'l-hâkiqa bu 'aşırdan i'tibâren dereke-i bilâd ve es'â-i İslâmiyenin her tarafında husuşî ve 'umûmî birçok kütübhâneler te'essüs itmiş olduğu görülür.

Üçüncü 'aşrın nısf-i ahîrinde "Mustansır" inşâ itdiği mekteb ittişâlinde seksen biñ cild kitâbı muhtevî bir de kütübhâne te'sîs idilmişdi. Bağdad Kütübhâneleri hülefâ-i 'Abbâsiyyenin â'lâ-yı şânını te'mîn iden esbâbdan biri gibi 'add olunabilir. Harûnû'r-Reşid tarafından te'sîs idilmiş olan "Beytû'l-Hikme" Bağdad Kütübhânesinin anasıdır. Beytû'l-Hikme bil'âhire Me'mûn zamânında daha ziyâde bir şöhet kazanmış daha ziyâde zengînlemiştir. Bu kütübhâne de âşâr-ı garbiyyeden mâ'adâ, Rumca, Hindce, Süryânice ve Farsca yazılmış pek çok ve kıymetdâr kitâblar mevcûd idi. Beytû'l-Hikme sâde bir kütübhâne değildi. Burası aynı zamânda tercüme, istinsâh, te'lîf ve tedrîs ile meşğûl olan e'âzâmın da ma'arr-ı ictimâ'î idi. Kitâbların mü'tâlâ'sı için mürâ'at iden zevât husuşî mü'tâlâ'a şâlonuna girer ve istediği kitâbı alarak mü'tâlâ'a ve tedkîk idebilirdi. Beytû'l-Hikmeye nezâret-i husuşî ayrıca bir me'mûr-ı mahşûsa tevdi' idilmişdi.

Bu me'mûra "Şâhib-i Beytû'l-Hikme" ünvanı virilirdi. Me'mûn zamânında Beytû'l-Hikmeye devâm iden e'âzım arasında Mûsa birâderler "Muhammed bin Mûsa el-Hârezmî", hey'et şinâs-ı şehir "Yahya bin Ebu Mansûr el-Mavsili" ve "Fâzıl bin Nevbaht" gibi erbâb-ı fenn pek ziyâde iştihâr eylemişlerdi.

Al-i Bûveyhden "Bahaü'd-devle"nin vezîri hiss-i ma'ârif-perverleriyle ma'rûf "Sâbûr bin Erdeşir" Bağdad'da Beytû'l-Hikme tarzında ikinci büyük bir kütübhâne daha te'sîs eylemişti.

381 târihinde te'sîs idilen ve on binden ziyâde kitâbı câmi' olan bu kütübhâne ma'a't-te'essûf Selçukîlerden Ertuğruluñ Bağdad'a girdiği eşnâda kâzaen muhterik olmuşdu. Pek kıymetdâr âşâr-ı nâdire ile mâli olan bu dârü'l-kütübün mahv-u tebâh olması 'ulum ve fûnûn için pek mü'ellim zâi'yât-ı 'âzimedendir. Bu şüretle mahv olan kütübhâneler daha pek çokdur: Altıncı 'aşr-ı hicride Nişâbûrda zuhûr iden bir ihtilâl eşnâsında yüz binlerce âşâr-ı 'ilmiyye ile mâli beş kadar kütübhâne kâmilten yanûb mahv olmuşdu.

Leon Afrikan (Leon Africain) vaktiyle Fas ve Marakeş'de pek çok kütübhâneler bulunduğunu beyân itdiği hâlde bugün oralarda o derece meşhûr tek bir kütübhâne kalmış olduğu bile meşkûkdur.

"Benî Hafş" ümerasının diyâr-ı Mağribde otuz altı biñ cildten mürekkeb bir kütübhâne teşkil itmiş olduklarına dâ'ir târihde bir kayd vardır. Dimek ki bu kütübhâne de, kânlı ihtilâller, sûzişli muhârebeler eşnâsında mahv olub gitmiştir.

Endülüs kütübhâneleri, Bağdad darü'l-kütüpleriyle bihakkın rekâbet idebilecek kadar zengin ve keşretli idiler.

Kazirî (Casiri) Endülüsde kütübhâneleriyle meşhûr bir çok şehirler ta'dâd ediyor. Endülüs kıt'asında ilk kütübhâneleri te'sîs iden zât, mülûk-i Emevîyeden "Hakem bin Naşr" dır. Hakemiñ Kûrtuba sarâyında teşkîl itmiş olduğu kütübhâne, müte'addid salonlardan mürekkeb idi. Kitâblar 'â'id oldukları fenlere göre kısım kısım ayrılmış, ve sûret-i mükemmelede katâloğları tertîb idilmişdi. Hakemiñ kütübhânesinde bulunan kitâbların dört yüz biñ cildi mütecâviz olduğu İbn Haldûn tarafından beyân idilmektedir. Yalnız şi'ir ve edebiyâta 'â'id olan kitâbların katalogları 44 cild kitâb teşkîl idiyordu.

Hakem Kütübhânesiniñ te'sîsini müte'âkib; bu yolda darü'l-kütüb teşkîli; Endülüstün her tarafında zarûrî bir ihtiyâc hâlini almışdı. Yalnız Gırnata'da² yetmiş kadar 'umûmî büyük kütübhâne te'sîs idilmişdi. Huşûsî kütübhâneleriñ miqdârları hakıkında da bunlara kıyâsen bir fikr idinmek kâbildir.

Mülûk-i Fatimîyyeden "Aziz billah"ın Mısırdaki te'sîsine muvaffak olduğu "Hizânetü'l-kütüb", hakîqaten gencîne-i 'irfân idi. Bu kütübhâne bir milyonu mütecaviz kitâb cem' edilmiş olduğu "Markizî"nin cümle rivâyetindendir. "Terâcimü'l-hükema" mü'ellifinin ifâdesine nazaran bu kitâblardan on sekiz bini fûnûn ve felsefeye 'â'id olduğu gibi bir çok da alet-i hendesiyye ve raşadiyye bulunuyormuş!

Ve ehfen ki birer gencîne-i 'irfân olan bu ve emsâli kütübhâneler Mısır'da zuhûr iden ihtilâller neticesinde kâmilten mahv olmuşlardır. Bu kitâblardan bir kısmı Nile atılmış, bir kısmı da cildlerine tamera'n çöle götürülerek cildleri sökölüb alınmış ve içleri kumlar içine bırakılmışlardı. Rüzgârlar bu kitâb kitleleri üzerine kum yığarak birer tepe hâline getirmiş olduğundan onlara "tellü'l-kütüb" nâmı virilmişdi.

Bil'âhire "Hâkim bi Emrillah" Mısır'da "Darü'l-Hikme" nâmı altında daha büyük ve daha mükemmel bir kütübhâne te'sîs eylemişdir. Darü'l-Hikmeniñ mü'tâlâ'a salonlarına kıymetdâr halılar ferş idildiği gibi kapı ve pencereleri de müzeyyen perdelerle mükellef bir hâle konulmuşdu. Darü'l-Hikmeniñ bir nâzır ve müte'addid hâfız-ı kütüpleri vardı. Bu me'mûrlar kitâbların muhafazasına, darü'l-hikmeniñ nezâfetine bakmakla mükellef idiler. Darü'l-Hikme bi'l-cümle erbâb-ı mü'tâlâ'aya küşâde bulundurulurdu. Burada kitâb istinsâh itmek isteyenlere kağıd, kalem ve mürekkeb gibi levâzımât kâmilten meccânen virilirdi.

Ekâbir-i 'ulemânın darü'l-hikme dahilinde münâzarât ve mübâhaşât-ı 'ilmiyyede bulunmalarına da misağ vardı. Darü'l-Hikmede bulunan kitâbların 'adedi yüz bini mütecâviz olduğu muhakkaqdır. Daha sonra Şelahaddin Eyyûbî de Mısırdaki kütübhâne te'sîs eylemişdir.

² Granada [ç.n.]

Suriye de büyük ve resmî kütübhâneler te'sîsi Nureddin Zengî³ zamânına müşâdiftir. Müşârün-ileyh Şam, Haleb, Hama, Humuş, Ba'alebek vesâ'ir şehirlerde "Hezâin-i Nûriye" nâmı altında bir çok kütübhâneler te'sis eylemişdi.

Nureddiniñ dersihane-i feyyâzında perveriş-yab-ı 'irfân olan "Şelâhaddin Eyyûbî" de bu husûşda müşârün ileyhiñ eserine iktifâ itmiş ve Suriyede müte'addid kütübhâneler inşâsına muvaffak olmuştur.

"Yakût Hamevî"niñ "Mu'cemü'l-buldân 'ünvanlı eserinden anlaşıldığına göre Horasan kıt'asında da vaktiyle pek zengîn ve müte'addid kütübhâneler mevcûd imiş. Müşârün-ileyh pek çok istifâde itmiş olduğunu kemâl-i minnetle yâd itdiği "Mervü's-şâhcân" şehrindeki on kadar kütübhâne hakkında dur ü derâz ma'lûmât virmekdedir.

İbn Sinâ'nıñ darü'l-feyzî olmakla meşhûr "Emir Nûh bin Mansûr"uñ kütübhânesi de pek kıymetdâr ve pek nadir âsâr-ı 'ilmiyye ve fenniyyeyi câmi' bulunduğ u hazret-i üstâdın mü'ellesâtındaki beyânâtından anlaşılıyor.

Nâm-ı 'irfân ittisâmları 'alem-i İslâmda şa'sa'-ı iftihârına birer hüzmeye mübâhât bahş iden e'zâm-ı füzelânın husûşî kütübhânelerinin zengînliği de cidden mücib-i hayret bir derecede idi.

Meşelâ İbn Cezle vefât itdiği zamân Kırvan'da bıraktığı kitâbları yüzlerce deve yükü ağırlığında idiler. Bağdad'a reisü'l-e'tebbâ ta'yîn olunan "Emin ed-devle İbnü't-Tilmiz"iñ kütübhânesi de zengînliği ile iştihâr eylemişdi. Ed-devleniñ husûşî kütübhânesinde yirmi biñ cilden ziyâde âsâr bulunduğu mütevâtirdir. Meşâhir-i 'ulemâ ve udebâ "Eşma'î"niñ hânesinde kitâblardan geçecek mahall bulunamazdı. Beşinci 'asırda yaşayan "Emir Mübeşşir bin Fâtek"iñ husûşî kütübhânesinde herhangi fenne dâ'ir olursa olsun, aranılan kitâbın bulunması kâbil değildi. Kendisi bütün 'ömrünü bu kitâblar arasında mütâlâ'a ile imrâr eylemişdi.

Husûşî kütübhânesiyle meşhûr "Muvaffak bin Mitrân" kitâb istinsâhıyla mükellef üç me'mûr istihdâm iderdi. Bunlar gece gündüz İbn-i Mitrânın kütübhânesi için âsâr-ı nâdire istinsâhıyla meşgûl olurlardı. İbn-i Mitrân vefât itdiği zamân kütübhânesinde bi'z-zât istinsâh itdiği âsârdan mâ'adâ on biñ cild kitâb bulunmuşdu. "Ebu'l Muzafer bin Marûf" da zengîn kütübhâneye mâlikiyetle iştihâr eylemişdi. Müşârün-ileyh bütün kitâblarını gayet müzeyyen bir şûretde teclîd itmeği i'tiyâd idinmişdi. Kitâb cemî' husûşunda eñ çok masraf ihtiyâr itmiş olan zevât meyânında (Gâzân Hân) vüzerâsından Mongol Târihi mü'ellif-i şehiri "Reşidüddin", mümtâz bir mevki' işgâl ider. Müşârün-ileyh kütübhânesine cem' itmiş olduğu kitâbların yalnız istinsâh ve teclîdi için altmış biñ dinâr ya'ni (900.000) frank masraf itmiş olduğu meşhûrdur.

³ Nureddin Mahmud Zengî [ç.n.]

Kıymetdâr ve zengîn kütübhâneleri ile iştihâr iden ekâbir meyânında hicret-i nebeviyyeniñ 646 târihinde vefât iden “Terâcimü’l-Ĥükemâ” mü’ellif-i fâzılı “Cemâlüddin bin el-Kıftî” birinci tabakada ta’dâd olunabilir.

Kütübhâne-i ‘irfân-ı beşeriyete “Teracimü’l-Ĥükemâ” gibi i’sâr te’âkub itdikce kıymeti de o nisbette artan bir eser-i mu’azzam yadigâr iderek cihân-ı ma’ârifeti kendisine ebediyen minnetdâr bırakmış olan “Cemâlüddin”, bütûn hayâtını bu kıymetdâr kitâblar arasında geçirmiş, mütâlâ’atına ve tedkikât-ı ‘ilmiyyesine mâni’ teşkil ider ĥavfiyla izdivâc bile itmemişdi. Vefâtında elli biñ dinâr kıymetinde tahmîn idilen kütübhânesini Haleb emirine vaşiyet ve terk eylemişdi. Cemalüddin Mülûk-i Eyyûbîye devrinde mesned-i vezârete nâ’il olmuşdu. Müşârün-ileyh Teracimü’l-Ĥükemâdan başka Mısır Kıbtîlerinin ve mülûk-i Selçukîyenin de mükemmel birer târihlerini yazmışdır.

Fihrist mü’ellif-i şehîri Muhammed bin İshâk ile “‘Uyunü’l-enbâ fi’l-ṭabakati’l-Eṭṭbâ” ünvânlı eser-i meşhûr muharriri İbn Ebi Useybi’a’nıñ da ġayet zengîn birer kütübhâneleri bulunduġunu zan ve tahmîn idebiliriz. Fi’l-ĥâkiķa Fihrist ve Ṭabakâtü’l-Eṭṭbâ gibi mükemmel eserleriñ meydana konulabilmesi be-ĥeme-ĥâl ġayet zengîn birer kütübhâne sâhibi olmaġa mütevakıftır.

İslâmın edvâr-ı şa’sa’a - dârende-i zengînlik ve keşret ve kıymetleriyle iftiĥâr idilen bu kadar ĥezâin-i ma’ârifden bugünkü Müslümanlarıñ elinde kalabilmiş olan mıkḍâr bi’n-nisbe pek az ve ‘adeta hiç mesâbesindedir. ‘Aleml-i İslâm bu gibi cihân-kıymet hazineleriñ ziya’ına ebediyen eşkriz te’essür olsa bi-câdir. Zengîn ve meşhûr kütübhânelerden ekşerisi, ihtilâller, ‘işyanlar, kanlı muĥârebeler esnâsında batub mahv olmuşlar veyâhud şırf sâiķa-ı cehl ve ta’aşsubla yok idilmişlerdir. Ṭrablusşam, Mısır, Endülüs, Bağdad ve Nişâbur kütübhâneleri esnâ-ı ĥarb ü cidâlde mahv idilmişlerdi. Hülagûnûñ Bağdad’a, Berberîleriñ Mısır’a hücûmları ma’ârif-i İslâmiye içün naşıl bir felâket kaşırġası olmuş ise ehl-i şâlîb dernekleriniñ Suriye’ye tehâcûmleri de o kadar ve belki onlardan daha ziyâde tahribât-ı ‘ilmiyye intâc eylemişdir. Hülagû Bağdada girdiġi zamân kitâblarıñ bir kısmı kerpiç maķâmında istim’âl iderek hayvanlarına ahır ve yemlik yapırmış ve kısm-ı mütebâķisini de “Dicle” nehrine ḍoldurtmuşdu. Ehl-i şâlîb ise Ṭrablusşam’ı zabt idince Kont (Bertrâm) cihan-ı ĥristiyanıyyetiñ bu lekeli kâhramanı üç milyon kitâbı ĥâvî olan meşhûr kütübhâneyi kâmilten yakdırmışdır.

Kütübhânelerden ba’zıları da şırf eser-i kin ve intikâm veyâ sâiķa-ı cehl ve ta’aşsubla mahv idilmişlerdir. Yusuf es-Subûfî, altıncı ‘asr-ı hicriyyeniñ nihâyetlerine ḍoġru Bağdad’da vâsî’ bir meydan dâĥilinde sâiķa-ı ġârez ve ta’aşsubla ‘Abdü’s-selâmın kitâblarının yakdırıldığını bi’z-zât görmüş olduġu kemâl-i sûzişle rivâyet idiyor.

Yanan kitâblar arasında İbn Heysemiñ 'ilm-i hey'ete dâ'ir olan mü'ellefât-ı 'aliyyesi de bulunuyormuş. Aynı felâkete daha ziyâde müdhîş, daha ziyâde amânsız olmak üzere Endülüs kütübhâneleri de ma'rûz kalmışlardır. Muvahhîdinden Yusuf sâika-ı cehl ve ta'assubla âşâr-ı fenniyye ve felsefiyyeyi kâmilten mahv itmeği 'azm eylemişti. Ber-hâldeki meşhûr "İbn Zühr" 'ailesinden başka hiçbir kimse hânesinde bu gibi kitâblar bulundurmağa cesâret idememiştir. İspanyolların Endülüsü istilâları cihân-ı 'ilm ve 'irfâna işkâbe-i hûnîne döndürecek facialara, dehhâş felâketlere, ta'mîr ve i'adesi nâ-kâbil zâyî'âta sebep olmuştur. Bârbâr İspanyollar Endülüse girdikleri zamân ellerine geçen kitâbları kâmilten yakmış, kütübhâneleri hâkle yeksân itmiş, âşâr-ı medine nâmına ne gördülerse kâffesini yakub yıkmış, bir vakitler 'irfân ve medeniyyetin zirve-i kemâline i'tilâ itmiş olan Endülüs, haşyet-engîz, bir harabezâr-ı cehl ve ta'assuba çevirmişledi.

Avrupa mü'elliflerindeñ Kond (Conde)'uñ 'itirâf itdiği üzere İspanyolların Endülüsde yalnız 'umûmî meydanlarda yakdıkları kitâbların mikdârı bir milyonu tecavüz idiyordu. Müverrih Fleşir (Flécher) Kardinal Eksimenes (Ximenes)'iñ; gayetle müzeyyîn ve müzehheb cildlerine bile acımayarak; kendi eliyle elli binden ziyâde kitâb yakmış olduğunu söylüyor!

Müdhîş yangınlardan, bî-âmân tahrîblerden kurtularak son 'aşra kadar intikâl idebilen âşâr-ı fenniyye-i İslâmiyye de bugün ma'at-te'essüf hâkikî vârislerinin ellerinde bulunmuyorlar. Sefih ve kadir-nâşinas vârisler gibi kıymetlerini takdîr ve muhâfaza idemediğimiz yüz binlerce hezâin-i 'irfân bugün Avrupa kütübhânelerini tezyîn itmektedir. Fransa'da Paris, İspanya'da Eskoryal, Almanya'da Layd, İngiltere'de Oksford, Avusturya'da Viyana kütübhâneleriyle Avrupa'nın sâ'ir bilâdındaki mü'esseât-ı 'ilmiyyeler, bu gibi âşâr-ı âliye-i İslâmîyye bekâyasıyla mâl-â-mâldır. Şark kütübhânelerinde kalabilmiş olan kıymetdâr kitâblar da yüzlerce liralar fedâ idilmek şûretiyle bulundukları mahallerden aşırılarak Avrupa kütübhânelerine götürülmektedir. Kıymeti takdîr ve muhâfaza idilemeyen mevrûsâtın be-heme-hâl birgün kadir-şinâs ellere geçmesi umur-ı tabi'iyedendir. Münşifâne düşünülürse bu huşûşda şâyân-ı tevbih ve nefret olan Avrupalılar değil, miraslarını hüsn-i muhâfazaya i'tinâ ile onlardan istifâde itmeğe çalışmayan şarklılardır.

M. Şemseddin

Bilimsel Kurumlarda Kütüphaneler

İslam Dünyası'nda büyük kütüphanelerin kurulmasına hicri ikinci yüzyılda başlanmıştır. Bu dönemde yazılan eserlerin büyük çoğunluğu; dini hükümler, tarihi olaylar, deyimler ve atasözleri ile ilgiliydi ve ceylan derileri ya da başka deriler üzerine yazılmıştı. Müslümanlar arasında araştırma yapma ve kitap toplama merakının ne kadar ileri düzeylerde olduğu kurulmuş olan kütüphanelerin fazlılığı ve zenginliği ile ilgili bir fikir elde edebilmek için Batılı araştırmacılardan Etyen Katrumer (Etienne Quatremèr) ile şimdiki bu çağın büyük alimlerinden Hintli Süleyman Şiblî'nin eserleri incelenmelidir. Gerçekten İslam düşünürleri arasında kütüphane kurma düşüncesi son derece yaygınlaşmış ve her evde binlerce kitaptan oluşan birer kütüphanenin bulunması bir zorunluluk olmuştur. Örneğin ünlü bilginlerden Ebu Amr bin el Ala'nın kitapları, evinin tavanına kadar dayanacak biçimde büyük bir yığın oluşturmasıyla ünlüdür. Emeviler döneminde (661-750) Halid bin Yezid el-Cabir ve Cafer Sadık'ın evleri fen bilimleri ile ilgili kitaplar ile doluydu. “*Fihrist*” yazarının⁴ belirttiğine göre Cabir'in yalnız kendi yazmış olduğu kitapların sayısı iki yüzden fazlaydı. Bu kitapların bir çoğu doğa tarihi, felsefe, tıp ve kimya ile ilgiliydi. Halk kütüphanelerinin zenginliği ise insana hayret verecek durumdaydı. Bilim ve fennin bugünkü gelişimine, araçların mükemmelliğine, basım sanatının sağladığı kolaylıklara rağmen şu anda dünyanın en zengin kütüphanesi olan Paris Kütüphanesi'nde iki milyon sekiz yüz bin kadar kitap olduğu halde Haçlılar tarafından yakılan Trablusşam Kütüphanesi'nde üç milyon kitap bulunduğu Batılı tarihçiler tarafından ifade edilmektedir. Kahire'de Fatımiler tarafından yapılan kütüphanenin 18 büyük salonu ve iki milyon kadar kitabı vardı.

Ünlü bilginlerden Nasuruddîn Tûsî'nin önerisiyle Hülagü tarafından Meraga'da kurulan kütüphanede ise dört yüz bin kitap bulunduğu bilinmektedir.

Kurtuba'da (Cordoba – Kordoba) Hikem Kütüphanesi'nin dermesi de yine bu sayıya eşit bir durumdaydı. İnsan bu kadar çok sayıdaki kitabın, nasıl bir azim ve istekle yazıldığını, ne kadar harcama yapılarak çoğaltıldığını ve bir araya getirildiğini düşündükçe saatlerce hayretler içerisinde kalmaktan ve onları takdir etmekten kendisini alamıyor!

Kütüphanelerin çoğalması ve İslam ülkelerinin her tarafına yayılması, hicri üçüncü yüzyılda başlar. Gerçekten de bu yüzyıldan başlayarak en küçük kasabalarda ve İslam topraklarının her tarafında özel kütüphaneler ve halk kütüphaneleri kurulmuş olduğu görülür.

Hicri üçüncü yüzyılın ortalarında Mustansır'ın tarafından kurulan okulun

⁴ Muhammed bin İshak [ç.n.]

yanında seksen bin cilt kitabı bulunan bir de kütüphane yapılmıştı. Bağdat Kütüphaneleri Abbasi halifelerinin ününü pekiştiren önemli unsurlardan biri olarak da sayılabilir. Harun Reşid tarafından kurulmuş olan Beytül-Hikme Bağdat Kütüphanesi'nin anasıdır. Beytül-Hikme daha sonra Memun döneminde daha da ün kazanmış ve zenginleşmiştir. Bu kütüphanede batı eserlerinin dışında; Rumca, Hintçe, Süryanice ve Farsça yazılmış çok sayıda ve değerli kitaplar da bulunmaktaydı. Beytül-Hikme yalnızca bir kütüphane değildi. Burası aynı zamanda tercüme, kitap çoğaltma, kitap yazma ve eğitim ile ilgilenen kişilerin de buluşma yeri idi. Kitapları incelemek için başvuran kişiler özel araştırma / okuma salonlarına girer ve istediği kitabı alarak araştırma ve incelemelerde bulunabilirdi. Beytül-Hikme'ye bir de görevli memur atanmıştı.

Bu memura Sahib-i Beytül-Hikme denilmekteydi. Memun döneminde Beytül-Hikme'ye sık sık gelen bilginler arasında Musa kardeşler Muhammed bin Musa el-Harezmi, astronomi bilgini Yahya bin Ebu Mansur Mavsili ve Fazıl bin Nevbaht gibi fen bilimleri ile uğraşanlar ün kazanmışlardı.

Büveyhî ailesinden Bahaü'd-Devle'nin eğitime verdiği önemle tanınan veziri Sâbûr bin Erdeşir⁶, Bağdat'da Beytül-Hikme'ye benzeyen ikinci bir kütüphane daha kurmuştur.

381 tarihinde kurulan ve on binden fazla kitabı bulunan bu kütüphane maalesef Selçuklulardan Ertuğrul'un Bağdat'a girdiği sırada kaza eseri yanmıştır. Oldukça değerli nadir eserleri olan bu kütüphanenin yok olması bilim ve fen için çok üzücü bir kayıptır. Bu şekilde yok olan kütüphanelerin sayısı oldukça fazladır. Hicri altıncı yüzyılda Nişabur'da meydana gelen bir karışıklıkta yüz binlerce bilimsel eseri olan beş kütüphane tamamen yanıp yok olmuştur.

Leon Afrikan (Leon Africain), zamanında Fas ve Marakeş'de bir çok kütüphanenin bulunduğunu ifade etmesine rağmen bugün sözü edilen yerlerde tek bir kütüphanenin bile kaldığı şüphelidir.

Benî Hafs' emirlerinin Mağrib'de otuz altı bin ciltten oluşan bir kütüphane kurmuş olduklarına ilişkin bir kayıt vardır. Demek ki bu kütüphane, iç karışıklıklar, büyük savaşlar sırasında yok olup gitmiştir.

Endülüs⁸ kütüphaneleri, Bağdat kütüphaneleri ile kitap miktarı ve kütüphane sayısı bakımından rekabet edebilecek kadar zengindi.

⁵ Beytül-Hikme'nin koruyucusu ve kütüphane hizmetlerinden sorumlu memur [ç.n.]

⁶ Bazı kaynaklarda Şapur bin Erdeşir olarak geçmektedir. Bkz. "Sabur". İslam Ansiklopedisi: İslam Alemi, Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografi Lügati, İstanbul: M.E.B., 1986, c. 10, s. 15-16; "Şapur". İslam Ansiklopedisi: İslam Alemi, Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografi Lügati, İstanbul: M.E.B., 1986, c. 11, s. 338-339; George Makdisi. Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hristiyan Batı. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004, s. 69-70. [ç.n.]

⁷ Tunus'da hüküm süren bir hanedan [ç.n.]

⁸ İspanya [ç.n.]

Kazirî (Casiri), Endülüs'te kütüphaneleriyle ünlü bir çok şehirden bahsetmektedir. Endülüs'te ilk kütüphaneyi kuran kişi, Emevî hükümdarlarından Hakem bin Nasr'dır. Hakem'in Kurtuba sarayında kurmuş olduğu kütüphane birçok salondan oluşmaktaydı. Kitaplar ilgili oldukları konulara göre ayrılmış ve düzenli bir biçimde katalogları oluşturulmuştu. İbn Haldun, Hakem kütüphanesinde bulunan kitapların sayısının dört yüz bin cilt olduğunu ifade etmektedir. Yalnız şiir ve edebiyatla ilgili olan kitapların katalogları 44 cilt tutmaktaydı.

Hakem'in kütüphanesinin kuruluşunun ardından, bu yolda kütüphane kurulması, Endülüs'ün her tarafında zorunlu bir gereksinim haline gelmişti. Sadece Gırnata'da yetmiş kadar büyük halk kütüphanesi kurulmuştu. Bu oranlara dayanarak özel kütüphanelerin sayısı hakkında da bunlara oranla bir fikir edinmek mümkündür.

Fatimî hükümdarlarından Aziz Billah'ın Mısır'da kurduğu (Hizânetü'l-Kütüb – Kütüphane) gerçekten bir bilim ve kültür hazinesiydi. Markizî bu kütüphanenin bir milyondan fazla kitabı bulunduğunu belirtmektedir. *Terâcîmü'l-Hükemâ* yazarının belirttiğine göre; bu kitaplardan on sekiz bini fen bilimleri ve felsefeyle ilgili olmasının yanı sıra kütüphanede geometri ve astronomiyle ilgili ölçme aletleri de bulunmaktaydı!

Ne yazık ki birer bilim ve kültür hazinesi olan bu ve benzer kütüphaneler Mısır'da meydana gelen iç karışıklık, savaş ve isyanlar nedeniyle tamamen yok olmuşlardır. Bu kitaplardan bir bölümü Nil nehrine atılmış, bir bölümü de ciltlerinden sökülerek çöle bırakılmıştır. Rüzgarlar bu kitap kitleleri üzerine kum yığarak birer tepe haline getirmiştir. Bu sebeple bu kitap yığınlarına "kitap tepeleri" anlamına gelen (tellü'l-kütüb) ismi verilmiştir.

Daha sonra Hakim bi Emrullah, Mısır'da Darü'l-Hikme adıyla büyük ve oldukça güzel bir kütüphane kurmuştur. Darü'l-Hikme'nin araştırma salonları değerli halılar ile kaplandığı gibi kapı ve pencereleri de süslü ve değerli kumaşlardan yapılmış perdelerle döşenmişti. Darü'l-Hikme'nin bir kütüphane müdürü ve sürekli kütüphanede bulunan hafız-ı kütübleri (kütüphaneci) vardı. Kütüphanede bulunan bu görevliler, kitapların korunmasından, Darü'l-Hikme'nin bakımından ve yönetiminden sorumluydular. Darü'l-Hikme, tüm araştırmacılara açıktı. Burada kitap çoğaltmak isteyenlere; kâğıt, kalem ve mürekkep gibi araç-gereç ücretsiz olarak verilir.

Bilim adamlarının Darü'l-Hikme içinde bilimsel tartışmalar ve fikir alış-verişi yapmalarına da izin verilmekteydi. Darü'l-Hikme'de bulunan kitapların yüz binden fazla olduğu bilinmektedir. Daha sonra Selahaddin Eyyübî de Mısır'da kütüphane kurmuştur.

Suriye'de büyük kütüphanelerin kurulması Nureddin Zengî dönemine rastlamaktadır. İşaret edildiği gibi Şam, Halep, Hama, Humus ve Baa'lebek gibi şehirlerde Hezain-i Nuriyye adıyla bir çok kütüphane kurulmuştur.

Nureddîn'in feyiz veren dersleriyle yetişen Selahaddîn Eyyûbî de bu konuda Nureddîn'in eserine katkıda bulunmuş ve Suriye'de çeşitli kütüphanelerin kurulmasında başarılı olmuştur.

Yakut Hamevi'nin *Mucemü'l-Buldan* adlı eserinden de anlaşıldığı gibi Horasan bölgesinde de oldukça zengin ve çok sayıda kütüphane bulunmaktaydı. Yakut Hamevi bir çok kere yararlanmış olduğunu tam bir minnetle ifade ettiği Mervü's-şahcan⁹ kentindeki on kadar kütüphane ile ilgili uzun uzadıya bilgi vermektedir.

İbn Sina'nın öğrencisi olmasıyla ünlenen Emir Nuh bin Mansur'un kütüphanesi de oldukça değerli ve nadir birçok bilimsel eserleri barındırdığı yine Yakut Hamevi'nin eserinden anlaşılmaktadır.

İslam dünyasında saygınlık ve bilgileriyle ışıktutarak yer edinmiş olan büyük bilginlerin özel kütüphanelerinin zenginliği de gerçekten dikkate değer bir düzeydeydi.

Örneğin İbn Cezle öldüğü zaman Kırvan'da¹⁰ bıraktığı kitapları yüzlerce deve yükü ağırlığındaydı. Bağdat'a hekimbaşı olarak atanan Emin ed-Devle İbnü't-Tilmiz'in kütüphanesi de zenginliği ile ün kazanmıştı. Ed-devle'nin kendisine ait kütüphanesinde yirmi bin ciltten fazla eser bulunduğu söylenmektedir.

Ünlü bilgin ve edebiyatçılardan olan Esmâ'i'nin evinde kitaplardan geçecek yer bulunmazdı. Hicri beşinci yüzyılda yaşayan Emir Mübeşşir bin Fatek'in özel kütüphanesinde hangi bilim dalıyla ilgili olursa olsun, aranan kitap kolaylıkla bulunabilirdi. Kendisi tüm yaşamını bu kitaplar arasında araştırma ve incelemeler yaparak geçirmiştir.

Özel kütüphanesiyle ünlü Muvaffak bin Mıtran, kütüphanesinde kitap çoğaltımıyla görevli olan üç memur çalıştırmaktaydı. Bu memurlar gece gündüz İbn Mıtran'ın kütüphanesi için nadir ve değerli kitapların çoğaltılmasıyla ilgilenirlerdi. İbn Mıtran öldüğünde kütüphanesinde kendisinin çoğaltmış olduğu eserlerden başka on bin cilt kitap daha bulunuyordu. Ebu Muzaffer bin Maruf da zengin bir kütüphaneye sahip olmakla ünlenmişti. İbn Muterran tüm kitaplarını oldukça güzel ve süslü bir biçimde ciltletmeye de özen göstermiştir. Kitap toplama konusunda en çok harcama yapmış, Gazan Han'ın vezirlerinden ve *Moğol Tarihi* adlı eserin yazarı olan kişi, Reşidüddin önemli bir yer tutmaktadır. Reşidüddin kütüphanesine toplamış olduğu kitapların yalnız çoğaltılması ve ciltlenmesi için 60.000 dinar (900.000 frank) para harcamıştır.

Değerli ve zengin kütüphaneleri ile ünlenmiş olan büyük bilim adamları arasında hicri 646 yılında ölen *Terâcimü'l-Hükemâ* yazarı Cemalüddin bin el-Kiftî'ye ilk sırada yer verilebilir.

⁹ Merv kenti [ç.n.]

¹⁰ Kairouan, Tunus'da bir kent. [ç.n.]

Kütüphanelerden yararlanan kimselere *Terâcimü'l-Hükemâ* gibi değeri kullanıldıkça artan oldukça önemli bir eser bırakarak eğitim ve bilim dünyasını kendisine hayran ve minnetdar bırakmış olan Cemalüddin, tüm yaşamını bu değerli kitaplar arasında geçirmiş, hatta bilimsel inceleme ve araştırmalarına engel olacağı kaygısıyla evlenmemiştir. Ölümünde elli bin dinar değerinde olduğu tahmin edilen kütüphanesini, Halep emirine bırakmıştır. Cemalüddin, Eyyübiler döneminde vezirlik makamına getirilmiştir. Cemalüddin, *Terâcimü'l-Hükemâ*'dan başka Mısır Kıptileri'nin ve Selçuklu hükümdarlarının da mükemmel birer tarihini yazmıştır.

Fihrist'in yazarı Muhammed bin İshak ile *Uyûnü'l-enba fi't-tabakati'l etbba* adlı eserin ünlü yazarı İbn Ebi Useybi'a'nın da oldukça zengin birer kütüphanelerinin bulunduğunu tahmin edebiliriz. Gerçekten de *Fihrist* ve *Uyunü'l-enba fi't-tabakatü'l etbba* gibi güzel eserlerin oluşturulabilmesi için mutlaka bir kütüphaneye sahip olunması gereklidir.

İslam'ın yükselme döneminde getirdiği zenginlik, bolluk ve değerlerle övünülen bu kadar eğitim ve bilim hazinesinden bugün Müslümanların elinde kalabilmiş olanlar o döneme oranla çok az hatta hiç denecek kadardır. İslam dünyası bu gibi dünyaca ünlü değerlerinin kaybına sonsuza kadar göz yaşları döküp üzülsün bile azdır. Zengin ve ünlü kütüphanelerden büyük çoğunluğu iç karışıklıklar, ayaklanmalar ve savaşlar esnasında büyük zararlar görmüş ya da cehalet, bilgisizlik, düşmanlık ve kin nedeniyle yok edilmişlerdir. Trablusşam, Mısır, Endülüs, Bağdat ve Nişabur kütüphaneleri savaşlar sırasında yok edilmişlerdi. Hülagü'nün Bağdat'a Berberilerin Mısır'a saldırıları İslam eğitim ve bilimi için nasıl büyük bir felaket olmuş ise, Haçlı ordularının Suriye'ye saldırıları da bilimsel açıdan o kadar ve belki de daha fazla zarara yol açmıştır. Hülagü Bağdat'a girdiği zaman kitapların bir bölümü hayvanlara ahır ve barınak yapmak amacıyla kerpiç olarak kullanılmış, geri kalanlar ise Dicle nehrine atılmıştır. Haçlılar ise Trablusşam'ı ele geçirdiklerinde Kont Bertram, Hristiyan dünyasının bu lekeli kahramanı, üç milyon kitaba sahip olan ünlü kütüphaneyi tamamen yaktırmıştır.

Bazı kütüphaneler sırf kin ve intikam nedeniyle ya da cehalet, bilgisizlik ve kin nedeniyle yok edilmişlerdir. Yusuf es-Subuti hicri altıncı yüzyılın sonlarında Bağdat'ta büyük bir meydanda kötülük ve kin ile Abdüsselam'ın kitaplarının yaktırıldığını görmüş ve bundan üzüntüyle bahsetmiştir.

Yanan kitapların arasında İbn Heysem'in astronomiyle ilgili olan önemli eserleri de bulunuyormuş. Aynı felakete daha büyük bir biçimde Endülüs kütüphaneleri de uğramıştır. Muvahhidinden¹¹ Yusuf cehalet ve kin ile fen bilimleri ve felsefeyle ilgili eserleri tamamen yok etmek için uğraşmıştı. Yukarıdaki durumda ünlü İbn Zühr ailesinden başka kimse bu türdeki kitapları

¹¹ Fas ve İspanya'da hüküm sürmüş olan bir hanedan. [ç.n.]

evinde bulundurmaya cesaret edememiştir. İspanyolların Endülüs'ü ele geçirmeleri bilim dünyasını intikam alma gibi facialara, büyük felaketlere, cnarılması ve eski haline döndürülmesi güç kayıplara neden olmuştur. Barbar İspanyollar Endülüs'e girdikleri zaman ellerine geçen kitapları tamamen yakmış, kütüphaneleri yerle bir etmişti İslami eserler adına ellerine ne geçtiyse tümüyle yakmış, bir zamanlar bilim ve uygarlığın zirvesine erişmiş olan Endülüs, kin ve düşmanlıkla çok büyük bir harabeye çevirmişlerdir.

Avrupalı yazarlardan Kond (Conde)'un da belirttiği gibi İspanyollar'ın Endülüs'de sadece halka açık alanlarda yaktıkları kitapların sayısı bir milyonu bulmaktaydı. Tarihçi Fleşir (Flécher), Kardinal Eksimenes (Ximenes)'in; oldukça güzel biçimde süslenmiş ve bezenmiş ciltlere sahip kitaplara bile acımayarak, kendi eliyle elli binden fazla kitabı yakmış olduğunu söylemektedir.

Büyük kütüphanelerden, kaçınılmaz yıkımlardan kurtularak son yüzyıla kadar ulaşabilmiş olan İslam bilimi eserleri de bugün maalesef gerçek sahiplerinin elinde bulunmamaktadır. Zevk ve eğlenceye düşkün ve değer bilmez mirasçılar gibi değerlerini koruyup saklayamadığımız yüz binlerce kitap bugün Avrupa kütüphanelerini süslemektedir. Fransa'da Paris, İspanya'da Escorial, Almanya'da Layd, İngiltere'de Oxford, Avusturya'da Viyana kütüphaneleriyle Avrupa'nın birçok bölgesindeki bilim kurumları, bu gibi büyük İslam eserler ile doluydu. Doğu kütüphanelerinde kalabilmiş olan değerli kitaplar da yüzlerce lira harcanarak bulundukları yerlerden alınarak Avrupa kütüphanelerine götürülmektedir. Değeri bilinmeyen ve korunamayan mirasımızın bir gün mutlaka değerbilir ellere geçmesi en büyük dileğimizdir. İnsaflı düşünülürse bu konuda suçlanması ve kızılması gereken Avrupalılar değil, miraslarını korumaya ve onlardan yararlanmaya yeterli derecede özen göstermeyen Doğululardır.

M. Şemseddin